

Фесенко М.В.*

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

В статье «Структурно-функциональные особенности и закономерности развития международной системы» рассмотрено современное государство, перспективы и теоретические аспекты трансформации системы международных отношений. Проанализированы достижения теории международных отношений. Определены и тщательно исследованы структурно-функциональные особенности и закономерности трансформации в условиях глобализации и регионализации.

Ключевые слова: международная система, трансформация, международные отношения, глобализация, регионализация.

У статті «Структурно-функціональні особливості та закономірності розвитку міжнародної системи» розглянуто сучасну державу, перспективи та теоретичні аспекти трансформації системи міжнародних відносин. Проаналізовано досягнення теорії міжнародних відносин. Визначено та сумлінно досліджено структурно-функціональні особливості та закономірності трансформації в умовах глобалізації та регіоналізації.

Ключові слова: міжнародна система, трансформація, міжнародні відносини, глобалізація, регіоналізація.

In the article «Structural and Functional Peculiarities with International's System Conformity to Natural Laws» a modern state, perspectives and theoretical aspects of the system of international relations transformation are examined. Theory of international relations achievements are analyzed. Structural and functional peculiarities as well as transformation's conformity to natural laws under conditions of globalization and regionalization are defined and thoroughly scrutinized.

Key words: international system, transformation, international relations, globalization, regionalization.

Розвиток міжнародної системи визначається багатьма факторами і тенденціями, взаємодією різноманітних її учасників, державами, міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, індивідами тощо. Це дає можливість говорити про неї як про складну соціальну систему, що характеризується неоднорідністю, різнорівневістю та функціональною неоднозначністю.

Використовуючи системний підхід в аналізі міжнародних систем, слід пам'ятати слова американського політолога С. Хоффмана, який підкреслював, що «ідея систем дає найбільш плідну концептуальну основу, оскільки дає змогу чітко відрізнити теорію між-

* кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин

народних відносин від теорії зовнішньої політики, а також сприяє успішному розвитку як тієї, так і іншої» [1, с.529].

Основними властивостями будь-якої системи, як відомо, є взаємозв'язок середовища та системи (зовнішня характеристика системи), цілісність, що визначає її внутрішні характеристики, динамічна рівновага, інформаційність, а також безпека. Консенсусною парадигмою визначено, що міжнародні відносини є соціальними відносинами, а це означає, що міжнародні системи та підсистеми (регіональні) належать до типу соціальних систем. Таким чином, вони повинні розглядатися як складні, відкриті та слабко організовані системи, що адаптуються, та аналіз яких неможливий за аналогією з аналізом фізичних і біологічних систем. Крім того, просторові межі міжнародних систем мають умовний характер.

Перша особливість міжнародних систем акцентує увагу на тому, що вони є не просто аналітичними об'єктами, а виступають як конкретні зв'язки між реальними соціальними спільнотами, взаємодія яких має певні ознаки системної організації. Друга особливість в тому, що їх основні елементи представлені соціальними спільнотами, тобто вони евентуально мають слабкий ступінь інтегрованості своїх елементів і, отже, значну їх автономію. Третя особливість пов'язана з тим, що міжнародні відносини є переважно політичними, головною ланкою яких є міждержавні відносини [2, с.5-6].

На думку українського вченого в галузі теорії міжнародних відносин В. Хоніна, міжнародна система - це деяке утворення реального світу, що має відносну цілісність та причинний зв'язок між його складовими елементами, які можуть бути представлені як одиничні частини цілого, що займає певний життєвий простір даної системи у визначений період часу і має чимало індивідуальних властивостей, що надають їм відокремленості. Система має інваріантну структуру, що обумовлює цілісність явища та непорушність законів її існування. Набір елементів створює низку об'єднаних інваріантною структурою систем. Система міжнародних відносин є підсистемою системи суспільних відносин – соціальних процесів, що відбуваються у людському суспільстві. Саме людське суспільство існує у зовнішньому середовищі, разом з яким складає нову систему, яка є елементом світобудови [3, с.33].

Основні елементи міжнародної системи презентуються соціальними спільнотами, групами й окремими індивідами, які тісно взаємодіють між собою та повинні робити вибір у своїх діях, керуючись власною мотивацією.

Оскільки держави залишаються головними елементами в системі міжнародних відносин, міждержавні відносини займають центральне місце у глобальній міжнародній системі. Міжнародним системам властивий плюралізм суверенітетів та низький рівень зовнішньої і внутрішньої централізації. Здійснюючи свої зовнішньополітичні функції, держави вступають у різноманітні стосунки з різними учасниками взаємодії, що визначають зміст і структуру системи міжнародних відносин.

Трансформуючись та ускладнюючись, міжнародні відносини, з одного боку, поглиблюють протиріччя, що роз'єднують народи, але з іншого, інтенсифікуючись та розширюючись, переходячи від кількісного приросту до якісних змін, об'єктивно сприяють їх вирішенню, об'єднуючи людське суспільство в єдину структурно-функціональну систему [4, с.32].

Основні положення системної теорії були викладені в дослідженнях Л. фон Берталанфі «Загальна теорія систем» [5]. Одними з перших, хто почали використовувати системний підхід були американський соціолог Т.Парсонс [6] та знавець політичної історії Д. Істон [7]. Широке використання системного підходу пов'язується з проникненням у со-

ціальні дисципліни з середини 50-х років ХХ ст. досягнень науково-технічної революції. Поняття «система» є спільним для кібернетики, теорій систем, міжнародних відносин, синергетики. Автор загальної теорії систем Л. фон Берталанфі визначив систему як сукупність елементів, які перебувають у тісній взаємодії, ієрархічно структуровані і можуть бути уявлені у вигляді єдиного цілого. Вчений дійшов висновку, що, незалежно від різновиду та природи елементів, для всіх систем характерні одні й ті ж закони функціонування й розвитку. Кожен з елементів є найпростішою складовою частиною системи й одночасно може виступати як підсистема зі своєю сукупністю елементів.

Міжнародні відносини складаються з багатьох явищ, процесів, неоднорідних компонентів і мають багаторівневу структуру, що обумовлює їх надзвичайну складність та непередбачуваність. Системний підхід до міжнародних відносин припускає складну систему взаємозалежності її елементів. Він дає змогу розглядати міжнародні відносини як складну цілісну систему, для якої характерна наявність об'єктивно обумовлених зв'язків з іншими системами, із зовнішнім середовищем; внутрішніх структур-інваріантів, які є відображенням як законів життя всього суспільства, так і власне міжнародних відносин; особливої єдності елементів її складників і, як наслідок, існування відносної відокремленості цих елементів; функціональної значущості варіативних структур, що розвиваються в рамках окремих підсистем [3, с.45].

Використання системного підходу дає можливість вивчати міжнародну систему як комплекс відносин між основними суб'єктами, якими є держави, міжнародні організації і транснаціональні актори.

Для нас вельми важливим є синергетичний підхід, котрий при дослідженні міжнародних відносин припускає, що багато їх проявів зовсім не обов'язково є результатом лише об'єктивної обумовленості. Навпаки, вони пов'язані з ланцюгом непередбачуваних подій та випадковостей і, таким чином, система володіє певною синергійністю. Флуктуації, що, акумулюючись, руйнують декотрі з структур системи і навіть серйозно трансформують її окремі підсистеми, не руйнують систему міжнародних відносин як таку, а лише приводять до появи якісно нового стану. Будучи самоорганізованою системою, міжнародні відносини перебувають у постійному розвитку [3, с.40].

На думку українського дослідника С. Удовіка, світ у своєму різноманітті - це стрункий організм, де окремі форми розташовані за ієрархічним законом синтезу, що нескінченно поглиблюється. «Синергетика – це новий світогляд, - переконаний С. Удовік. – Вона досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, нелінійності та нерівноважності, становлення «порядку крізь хаос» та нестійкості як вказівної характеристики процесів еволюції» [8, с.369, 374].

Пріоритет системного методу в сучасних наукових дослідженнях пояснюється його загальноновизнаними перевагами, які пов'язані з можливістю розглядати об'єкт дослідження в його єдності та цілісності. Він застосовується з метою аналізу «детермінант», «чинників» і «змінних», які визначають особливості кожного з рівнів міжнародної системи [9, с.71].

Застосування поряд із системним структурно-функціонального аналізу дає можливість визначити основні структури-інваріанти, а також необхідні для визначення підсистем міжнародних відносин варіативні структури, функціональну визначеність їх зв'язків та опосередкувань.

Усі елементи великої багаторівневої системи міжнародних відносин характеризуються взаємозв'язаністю, взаємообумовленістю та взаємозалежністю. Це ускладнює аналіз явищ та процесів, які постійно відбуваються в ній. Крім того, в постійному процесі тісних ба-

гаторівневих інтеракцій між елементами міжнародної системи виникають нові явища, які обумовлюють трансформацію системи та можуть бути названі факторами.

На думку В. Хоніна, фактор - це явище або сторона явища, що суттєво впливає на розвиток відповідних процесів інших явищ та у складних великих системах визначається як певна функція взаємозалежності одного явища від іншого, їх взаємопроникнення. Незважаючи на завжди суб'єктивне відображення складного існування об'єктивної основи життя явища, формат фактора все ж дає можливість дослідникам формулювати достатньо чіткі образи якісних, суттєвих сторін досліджуваного явища – параметризувати цей фактор і, відповідно, вимірювати стан його параметрів у розвитку [3, с.46].

З визначенням поняття «фактор» пов'язується процес, який може бути зображений у вигляді послідовної, закономірної зміни явищ у міжнародному житті, що зумовлено конкретно-історичними причинами (факторами), які також змінні та мають досить різноманітний характер: політичний, економічний, військовий, соціально-культурний тощо. Процес є рухом від однієї ситуації у міжнародному середовищі до іншої, від простіших форм і видів міжнародних відносин до складніших, від меншої кількості суб'єктів до більшої, який не має прямолінійного характеру, а нагадує, радше, цикли спірального характеру [9, с.80].

Таким чином, використання факторного аналізу дає можливість нам досліджувати якості факторів, вимірювати їх параметри та визначати динаміку їх розвитку з метою кращого розуміння трансформації сучасної міжнародної системи та передбачення її наслідків для загальної системи людства.

На думку російської дослідниці К. Боришполець, «Факторний аналіз застосовується у тих випадках, коли є підстави для обмеження кількості індикаторів (змінних). Основна ідея методу полягає в тому, що індикатори, тісно скорельовані один з одним, вказують на одну й ту ж причину. Серед наявних індикаторів знаходять такі їх групи, які мають високий рівень кореляції, і на їх базі створюються так звані комплексні змінні, які об'єднані єдиним коефіцієнтом кореляції» [158, с.180-181].

Методика однофакторного аналізу дає можливість ґрунтовно дослідити специфічні риси та закономірності розвитку кожного з факторів, визначити взаємозалежність одних факторів від інших. Однак, недоліком однофакторного аналізу є те, що в ньому не враховуються взаємодії, взаємопроникнення явищ, що складають соціальний об'єкт, коли розвиток одного фактору впливає на розвиток більшості інших, а зміна рівнів інтенсивності їх взаємодії визначає закономірності трансформації міжнародної системи.

Більше переваг має багатфакторний аналіз. Його використання обумовлюється взаємозв'язаністю всіх факторів, які впливають на сучасні трансформаційні процеси. Тільки цілісний аналіз факторів може наблизити нас до чіткішого розуміння явищ та процесів у міжнародному середовищі.

Для узагальнення відомостей про особливі риси елементів міжнародної системи та взаємодій між ними, а також з метою визначення загальних ознак і властивостей явищ та процесів використовується синтетичний метод з такими методичними прийомами, як узагальнення та екстраполяція.

З метою конструювання явищ та процесів у сучасній системі міжнародних відносин на високому рівні абстракції, а також з метою уявлення майбутніх варіантів трансформації міжнародної системи використовуються такі методи, як моделювання та побудова сценаріїв.

Основоположну роль у пізнанні законів функціонування міжнародної системи відіграє її структура. Російський дослідник В.Гантман [11] зробив багато для розвитку теорії

міжнародних відносин на пострадянському просторі. Важливість його праці полягає в запропонованій класифікації теорій та концепцій, а також в дослідженні структури міжнародної системи, яку він уявляв як специфічний спосіб взаємозв'язків, взаємодії різних її елементів, таких, як держави, міждержавні об'єднання, міжурядові організації.

Аналіз структури міжнародної політичної системи відіграє значну роль у пізнанні законів функціонування й трансформації регіональних і трансрегіональних систем, дає можливість визначити особливості й закономірності їхньої еволюції, зрозуміти й передбачати поведінку головних акторів на сучасній політичній арені світу, які мають неоднакову вагу в системі характеристик міжнародних відносин. Міжнародно-політична структура визначається конфігурацією сил між могутніми державами, зміни у співвідношенні яких можуть обумовлювати зміни структури міжнародної системи та визначати напрямки її трансформації.

Структура відображає різний ступінь складності системи, яка містить: співвідношення елементів системи; спосіб організації елементів у систему; сукупність примусів і обмежень, які випливають із існування системи для її елементів. Дослідження структури дає можливість знайти відповіді на фундаментальні питання пошуку рушійних сил у міжнародних відносинах та розкриття їх найголовніших закономірностей.

У цьому контексті слід погодитися з думкою С. Шергіна, який зазначає: «Науково обґрунтована і прагматична оцінка перспектив розвитку міжнародних відносин у XXI столітті вимагає глибокого проникнення в сутність епохальних змін, що відбуваються на наших очах. Аналіз процесів міжнародного життя минулого й теперішнього дає ключ до осмислення характеру і спрямованості тенденцій формування нового світового порядку, в якому належить жити, знаходити своє місце і діяти кожній державі, зокрема й Україні» [12, с.653].

В аналізі внутрішньосистемної трансформації міжнародних відносин значну увагу слід звернути на проблеми глобального структуроутворення, яке проходить певні стадії самоорганізації під впливом зовнішнього середовища. Трансформація глобальної структури міжнародних відносин може бути розглянута з позиції змін полюсів могутності, хоча «полюсне» вимірювання міжнародних зв'язків не повною мірою відображає їх різнохарактерність та різноманітність. Воно достатньо ефективне для виявлення основних параметрів глобального структуроутворення. Такий аналітичний метод дає можливість скласти адекватне уявлення про послідовність зміни структурних конфігурацій міжнародних відносин та перспектив формування майбутнього світоустрою.

Міждержавні політичні відносини є центральною ланкою структуроутворення всередині глобальної системи. Відповідно глобальна структура відображає відносини та розташування сил провідних суб'єктів міжнародних відносин, конфігурацію їх військово-політичних, економічних, ресурсних, соціокультурних, ідеологічних та інших потенцій.

Система міжнародних відносин як інваріантна глобальна цілісність може змінювати характер та конфігурацію своєї структури, видозмінювати організацію своїх внутрішніх взаємозв'язків залежно від зрушень у світовому розвитку на усіх її рівнях. Тому питання про генезу та еволюцію глобальної структури є найважливішим при аналізі трансформації міжнародних відносин. Погляд з вищого глобального структурного рівня дає можливість проаналізувати кардинальні трансформаційні процеси минулого і знайти відповіді на актуальні питання щодо майбутніх трансформацій міжнародної системи. Дослідження глобальної структури відіграє ключову роль у пізнанні закономірностей функціонування системи міжнародних відносин.

Як вважає О. Биков, на відміну від незначних зрушень на нижчих ярусах міжнародного життя, на глобальному рівні відбуваються зміни принципового значення, які зумовлюють встановлення «стрижневого» міжнародно-політичного устрою, що діє упродовж певного періоду та закріплюється на відносно стабільній основі. У цьому розумінні пропонується відповідна типологія глобального структуроутворення, яка прямо залежить від корінних змін у світових обставинах: багатополісний тип глобальної структури, дво полюсний та одно полюсний. Внаслідок мінливості та багатоярусності внутрішньої організації системи міжнародних відносин жоден з названих складників «структурної тріади» не може з'явитися у чистому вигляді. Кожен з них містить у собі елементи двох інших. Тип «полісності» визначається змінами у співвідношенні та розташуванні сил на світовій арені. Полісність структури міжнародних відносин – перехідна, конкретно-історична категорія. Дисертант згоден з тим, що вона досягла справді глобальних вимірів і найвищої стадії розвитку в ХХ столітті, а зараз почався її поступовий занепад [13, с.22, 23].

Протягом ХХ ст. трансформація глобальної структури міжнародних відносин здійснила повний цикл. Від багатополісності, яка склалася до кінця ХІХ ст., вона пройшла через дві дво полюсності (період Першої да Другої світових війн), які загрожували завершитися одно полюсністю, і з кінця ХХ ст. повертається до багатополісності. Втім, новий етап трансформації ще не набув змісту та чітко вираженої форми і перебуває на стадії формування.

З розпадом дво полюсності зникли головні силові імпульси відштовхування і тяжіння як у багатополісних взаємовідносинах, так і у світовому розвитку загалом. Відновлюються неконфронтаційні фактори структуроутворення. Глобалізація зближує держави й народи, створює єдиний простір для реалізації гігантського сукупного потенціалу цивілізаційного прогресу. На думку американських політологів неореалістичної школи, «можливість глобалізації вимірюється тими способами, якими вона стискує світ завдяки ринкам і комунікаційним технологіям» [14, с.68].

Система міжнародних відносин передбачає наявність елементів з тісною взаємодією між ними, структуру, а також середовище, яке оточує систему і постійно впливає на суб'єктів міжнародних відносин як факторів, що впливають на зовнішню політику держав та на глобальну міжнародну систему. Поняття «середовище міжнародних відносин» одне з фундаментальних понять системного аналізу, згідно з яким система перебуває у постійній взаємодії зі своїм зовнішнім середовищем через механізми «входів» і «виходів». До зовнішнього середовища міжнародних відносин відноситься і природне середовище мешкання людства, і вся система світобудови.

У найзагальнішому розумінні під середовищем системи слід розуміти те, що її оточує. Існує не лише зовнішнє, а й внутрішнє середовище. Розрізняють також соціальне середовище - сукупність впливів, походження яких пов'язано з існуванням людини і суспільних відносин, та позасоціальне середовище - багатоманітність природного оточення, географічних особливостей, розподілу природних ресурсів, кордонів. Зовнішнє середовище – це оточення системи, яке потребує від неї певних примусів і обмежень: клімат, ландшафт місцевості, конфігурація кордонів, корисні копалини тощо. Вони справляють безперечний вплив на взаємодію між державами та іншими акторами. Внутрішнє середовище – це сукупність примусів, які чинять на систему її елементи.

Зважимо на те, що до сьогодні відсутня єдина загальноприйнята типологія міжнародних систем. Натомість учені, залежно від критеріїв і свого розуміння системного підходу, виокремлюють низку типів міжнародних систем. На особливу увагу заслуговує типологія, яку запропонували американські дослідники М. Каплан, О. Янг і британський професор М. Ніколсон.

М. Каплан зробив найбільш значний внесок у розвиток теоретичних поглядів модерністів та висунув ідею про відповідність типів міжнародних систем глобальному розподілові сили. В його концепції відносини у системі пов'язані з кількістю полюсів і співвідношенням сили між ними, стосунками між полюсами та нейтральними державами й універсальними акторами. Ґрунтуючись на загальній теорії систем і системному аналізі, М. Каплан у своїй праці «Системний підхід в міжнародній політиці» [15, с.208-212] сконструював шість абстрактних теоретичних моделей, здатних сприяти кращому розумінню міжнародної реальності: (1) «система балансу сил» (характеризується багатоплюсністю, а в її складі повинно бути не менше п'яти держав); (2) «гнучка біполярна система» (складається з акторів-держав, союзів і блоків держав та універсальних акторів в особі міжнародних організацій, може бути сильно ієрархізованою, авторитарною і неієрархізованою); (3) «жорстка біполярна система» (на відміну від попереднього типу, обидва блоки організовані за чітко ієрархізованим принципом. На обох полюсах здійснюється ефективно врегулювання конфліктів, формування напрямів дипломатичної поведінки, застосування сукупної сили); (4) «універсальна система» (фактично відповідає федерації і передбачає домінуючу роль універсального актора, тобто міжнародних організацій на кшталт ООН); (5) «ієрархічна система» (являє собою світову державу, в якій національні держави втрачають свою роль і перетворюються на звичайні території); (6) «система одиничного вето» (кожен актор здатний блокувати систему за допомогою шантажу і водночас чинити опір подібному шантажу, захистити себе від будь-якого противника).

Така концептуальна типологія М. Каплана хоча й була уможливленою, але водночас ще в 50-х рр. стала однією з перших спроб серйозного дослідження, присвяченого проблемам міжнародних систем з метою виявлення законів їх функціонування та зміни. М. Каплан зауважив, що лише перші три типи з визначених ним систем реально існували, а всі інші ніколи не траплялися.

Професор Принстонського університету О. Янг [16, с.18-20] у своїй критиці М. Каплана зазначав, що не існує абсолютно гомогенної глобальної системи, а натомість функціонує значна кількість регіональних підсистем, які безпосередньо не пов'язані між собою, оскільки мають свій географічний масштаб, певний рівень проблем та специфіку. Для подолання недоліків методологічної дихотомії - «бімультіполярного» підходу щодо оцінки позитивних змін, що відбувалися у період «холодної війни», він запропонував модель «конґруентності (відповідності) і різких змін (розривів)», яка, на його думку, уможливила розв'язання проблеми різноманітності типів складного взаємопроникнення регіональних підсистем у контексті існування гетерогенної глобальної системи. Запропонована модель значно прислужилася розумінню та аналізу процесів інтеграції та дезинтеграції, які стали реальністю міжнародної системи 80-90 рр. ХХ ст.

Майже через сорок років близьку до неї теоретичну конструкцію з урахуванням сучасних реалій міжнародного життя створив британський політолог М. Ніколсон. Він виходить з того, що за типологією міжнародна система загалом належить до локально структурованих соціальних систем, ступені стабільності чи нестабільності яких визначаються конфігурацією та інтенсивністю взаємодії їх учасників. На основі такого підходу М. Ніколсон виокремив п'ять типів міжнародних систем: (1) чистий ієрархічний тип (існує один центр влади, з яким взаємодіють усі інші члени системи); (2) тип повної взаємодії (кожний учасник взаємодіє з рештою на паритетних засадах: жоден з них не користується будь-яким пріоритетом); (3) проста реалістична система (два центральних учасники, якими є панівні держави, безпосередньо взаємодіють між собою. При кожній з них існує

ють держави-сателіти, які можуть контактувати один з одним лише через свою державу-патрона, оскільки не мають прямих зв'язків ні між собою, ні з іншим центральним учасником, ні з сателітами цього іншого центрального учасника); (4) змішана реалістична система (поєднує в собі домінування і взаємодію, коли існують чотири і більше домінуючих учасників, кожен з яких має своїх сателітів. Відносини між центральними учасниками та їх сателітами у цьому випадку співпадають з простою моделлю реалізму, однак відносини між самими головними учасниками є типом чистої взаємодії); (5) комплексна система (учасниками-домінантами є держави, а другорядними - складові елементи держав: підприємства, організації, індивіди тощо) [17, с.130-133].

Сучасна система міжнародних відносин найбільш відповідає двом останнім типам, особливо враховуючи той факт, що дедалі більша кількість взаємодій між індивідами і групами на міжнародній арені здійснюється без участі держав. Однак слід враховувати, що система міжнародних відносин у сучасному світі має досить складну структуру і будь-яка типологія тільки умовно відображає міжнародні реалії.

Складність аналізу міжнародно-політичної ситуації і передбачення подальшої трансформації системи міжнародних відносин зумовила пріоритет використання декількох підходів, серед яких можна виокремити наступні: традиційно-історичний, історико-соціологічний, евристичний, змішаний та емпіричний.

У розвиток сучасної теорії міжнародних систем значний внесок зробили американські дослідники А. Рапопорт і Ст. Гофман. Перший з них розробив принципи загальної теорії систем і застосовував їх у дослідженні конфліктних ситуацій та проблем міжнародної безпеки. Він був першим, хто спробував застосувати математичні моделі для дослідження проблем війни і миру, міжнародної безпеки. Досліджуючи разом зі своїми колегами сучасні міжнародні системи, Ст. Гофман створив концепцію «мультиполярних відносин», в якій запропонував такі поняття, як «поліцентризм», «кодекс міжнародної законності», «вимір міжнародного порядку» тощо.

Р. Арон виокремлює дві найтипівіші моделі систем: багатопольярна та біпольярної рівноваги. Функціонування міжнародної системи ґрунтуються на прагненні держав отримати контроль над поведінкою інших акторів, розподілі сил та ресурсів між ними на чітких ієрархічних принципах. Залежно від просторово-географічних характеристик, виокремлюють загальнопланетарну міжнародну систему, регіональні підсистеми, субрегіональні підсистеми. Упродовж існування всіх міжнародних систем були характерні три типи контролю: імперський, біпольярний та баланс сил. Поняття рівноваги застосовується до всіх міжнародних систем [18].

Аналіз циклічності світових процесів здійснюється у працях Дж.Модельські та У. Томпсона. Вагомий внесок у розвиток науки про міжнародні відносини зробив А.Тойнбі, який намагався переосмислити тенденції суспільно-історичного процесу розвитку людства в дусі теорії локальних цивілізацій [19]. На початку 60-х років американський дослідник геополітичних конструкцій Дж. Модельські [20, с.672] формулює теорію цивілізаційних систем, яка започаткувала новий напрям в дослідженні міжнародних систем. Її основою стала ідея про те, що держави групуються в підсистеми, з огляду на подібність внутрішніх систем. Ці подібності визначають собою тип цивілізаційної міжнародної системи. Дж. Модельські виокремив два типи міжнародних цивілізаційних систем: Аграрію та Індустрію. На його думку, Аграрія є агресивною і постійно порушує стабільність системи, а Індустрія - уникає конфронтації і домагається підтримання status-quo.

Модель міжнародної системи Дж. Модельські критично опрацював та розвинув у своїх працях його колега Ф. Рігс, який зазначав, що існують міжнародні системи, які

мають риси двох типів - як аграрних, так і індустріальних цивілізацій. На думку відомого теоретика в галузі світових систем і транснаціональних відносин Й. Галтунга [21, с.188], існує два типи міжнародних систем: центральні та периферійні, а міжнародні відносини визначаються специфікою взаємовідносин між ними.

Системні теорії біхевіоризму, за своїми принципами та логікою, досить близькі до неореалістичних концепцій, що дає підстави підтримати тезу про зближення парадигм теорії міжнародних відносин та можливість її перетворення у синтетичну науку. Розвиток загальних теорій міжнародних систем зумовив виникнення низки вужчих наукових напрямів дослідження: теорії стабільності, оточення систем, внутрішніх взаємозв'язків між елементами систем та інших, що конкретизували загальні теорії систем, джерельною базою яких стали праці К. Дейча [22], Р. Роузкранца [23], Д. Сінгера [24], Г. і М. Спрутів [25], Б. Броуді та багатьох інших.

Проблема закономірностей і законів міжнародних відносин залишається дискусійною в теорії міжнародних відносин, що пов'язано з її відставанням в осмисленні глобальних міжнародних політичних тенденцій, специфікою сфери суспільних відносин, де особливо важко виявити повторюваність тих або інших подій і процесів. Тому основні ознаки як законів, так і закономірностей міжнародних відносин виявляються у їх відносному та імовірнісному характері.

Стан структури впливає на формування законів функціонування й трансформації системи міжнародних відносин. Залежність поведінки гравців від структурних характеристик системи є найбільш загальним її законом. Закон балансу сил стосується порівняльних переваг біполярної та мультиполярних систем і дає можливість зберегти їх відносну стабільність. Р. Арон та М. Каплан вважали, що біполярна система, яка ґрунтується на протилежності інтересів головних акторів у вигляді могутніх держав на міжнародній арені, містить у собі тенденцію до нестабільності. Хоча мультиполярна система приховує в собі також певні ризики (поширення ядерної зброї, розповсюдження конфліктів між дрібними акторами), вона все ж таки менш небезпечна. Д. Сінгер і К. Дейч дійшли висновку, що біполярна і мультиполярна системи мають тенденцію до саморуйнування, хоча нестабільність жорстких біполярних систем більша в порівнянні з мультиполярними системами.

Законом трансформації міжнародної системи вважається закон кореляції між їх полярністю та стабільністю. Р. Арон відокремлював три структурні виміри міжнародних систем: конфігурацію співвідношення сил; ієрархію акторів; гомогенність або гетерогенність їх складу. Головним виміром він визначав конфігурацію співвідношення сил у міжнародній системі між суверенними державами. Два основні типи конфігурації співвідношення сил – біполярність і мультиполярність, залежать від кількості головних акторів і характеру відносин між ними. На думку російського вченого М. Хрустальова, ієрархія акторів відображає їхню фактичну нерівність, з погляду військово-політичних, економічних, ресурсних, соціокультурних, ідеологічних та інших можливостей впливу на міжнародну систему [26].

Однак крах глобальної біполярної системи поставив питання, які не можуть бути вирішені в рамках традиційних термінів. Світ вступив у смугу невпевненості та зростання ризиків. Як наслідок, глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії з середовищем.

Зі зміною кількісних параметрів учасників міжнародних відносин відбувається еволюція їх системи. Змінюючись, міжнародна система постійно переходить зі стану в стан, від одного типу до іншого. Руйнування однієї міжнародної системи неминуче приводить

до виникнення іншої, котра, у свою чергу, з часом руйнується й дає початок формуванню нової.

У процесі еволюції міжнародні системи проходять кілька стадій свого розвитку, які включають виникнення, зміцнення, розквіт, занепад та руйнування, після чого виникає нова, як правило, складніша система з іншою специфікою відносин між державами та іншими учасниками міжнародних відносин. Закономірність циклічності глобальних міжнародних процесів обґрунтовується у працях Джамбатісто Віко, О. Шпенглера [27], М. Данилевського, К. Леонтєва, А. Дж. Тойнбі [28], П. Сорокіна [29] і Л. Гумільова [30].

Значне посилення могутності однієї з держав обумовлює формування нової ієрархії між елементами міжнародної системи. Розвиваючись, вона змінюється переважно завдяки появі нових потужних акторів, які й формують полюс сили, спрямовуючи діяльність слабких держав у власних інтересах. З часом конфігурація співвідношення сили змінюється, що врешті приводить до занепаду старого центру сили та появи нового.

Таким чином, розвиток системи від її появи до занепаду та виникнення нової системи можна вважати циклом еволюції міжнародної системи, існування якої ґрунтується на динамічній рівновазі й дисбалансі могутності його центрів. Темпи зміни співвідношення могутності полюсів не пов'язані з певними часовими періодами. У процесі еволюції система послідовно переходить зі стану в стан, тобто в кожний з конкретних відрізків часу вона характеризується оновленням порядку відносин між державами, певними або невизначеними орієнтаціями й сферами впливу.

Серед станів, в яких перебуває міжнародна система у власному розвитку, виокремлюються: статичний (зміни параметрів відбуваються повільно); трансформаційний (швидкі якісні зміни, призводять до змін в ієрархії й створення якісно іншої міжнародної системи); турбулентний стан (настає у випадку одночасного занепаду всіх або одного найсильнішого центру, що призводить до хаосу у відносинах між державами).

Очевидно, що кожна міжнародна система постійно перебуває в процесі еволюції, який характеризується безперервною зміною її кількісних і якісних характеристик. Міжнародні системи в процесі розвитку поступово збільшували просторову сферу свого впливу. У ХХІ ст. міжнародна система набуває ознаки планетарної завдяки сучасним глобалізаційним процесам, які перетворюють її на єдину структурно-функціональну систему та стимулюють подальше зростання залежності між впливовими акторами на сучасній політичній арені світу, серед яких дедалі більшого значення набувають недержавні її учасники. Їхня кількість постійно зростає, що призводить до ускладнення структури та функціональних параметрів системи.

Таким чином, поведінка держав залежить від сформованої ними міжнародної системи і визначається закономірностями її трансформації. З цього погляду, кожна міжнародна система формується в результаті співвідношення сил між державами у відповідному просторово-часовому континуумі. Еволюція міжнародних систем є закономірною, незважаючи на те, що кожній з них властиві свої особливості. Кожній системі властиві хвилюва динаміка та певна циклічність, тобто виникнення, розквіт, занепад та поява нової системи.

Список використаних джерел

1. Hoffman S. Theorie et relations internationales // Revue francaise de science politique. - 1961. - Vol. XI. – P. 502-530.

2. Восток / Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений / Под ред. А.Д. Воскресенского. - М., 2002. - 528 с.
3. Хонин В.Н. Теория международных отношений. Общая часть. - К.: Академ-Пресс, 2005. - 456 с.
4. Там само.
5. Bertalanffy Ludwig von. An outline of General Systems theory // British Journal of the Philosophy of Science. - 1950. - № 1. - P. 139-164.
6. Parsons T. On theory and metatheory // Humboldt journal of social relations.- 1979/80.- Fall/Winter.- Vol. 7. - № 1. - P. 5-16.
7. Easton David. The New Revolution in Political Science // American Political Science Review. - 1969. - № 4 (63). - P. 1051-1061.
8. Удовік С.Л. Глобалізація. Семіотичні підходи. – К., 2002. - С. 369, 374. / Цит. за: Хонин В.Н Теория международных отношений. Общая часть. - К.: Академ-Пресс, 2005. - С. 40.
9. Мальський М. З., Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 2-е вид., перероблене і доп. - К.: Кобза, 2003. - 528 с.
10. Боришполець К. Міжнародні відносини: соціологічні підходи. – М., 1998. /Цит. за: Мальський М.З., Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 2-е вид., перероблене і доп. - К.: Кобза, 2003. – 528 с.
11. Гантман В.И. Система, структура и процесс развития современных международных отношений / Отв. ред. В.И. Гантман - М.: Наука, 1984. – 422 с.
12. Шергін С.О. Світова політика і наукова спільнота // Україна дипломатична. - 2005. Науковий щорічник. Випуск шостий. - К., 2005. — С. 653-663.
13. Быков О.Н. Международные отношения: Трансформация глобальной структуры / Ин-т мировой экономики и международ. отношений. - М.: Наука, 2003. - 573 с.
14. Многоликая глобализация / Под ред. П. Бергера и С. Хантингтона: Пер. с англ. В.В. Сапова под ред. М.М. Лебедевой. - М.: Аспект Прес, 2004. - С. 366.-379.
15. The System Approach to International Politics // New Approach to International Politics / Ed. by M.Kaplan. New York: Sharpe, 1968. - 421 p.
16. Young O. Political Discontinuities in the International System // World Politics. – 1968. - April. - Vol. 12. № 3. - P. 16-27.
17. Николсон М. Влияние индивида на международную систему // Индивиды в международной политике. - М., 1996. - С. 126 – 147.
18. Арон Р. Мир і війна між націями. - К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
19. Тойнби А. Дж. Постыжение истории: Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. - М.: Айрис-пресс, 2004. - 640 с.
20. Modelsky George. Comparative International Systems // World Politics. - 1962. -№ 4 (14). - P. 662-674.
21. Galtung Johan. A Structural Theory of Imperialism: Ten Years Later // Millenium. - 1980. - № 3 (9). - P.183-196.
22. Singer J. David. Reconstructing the Correlates of War Data Set on Material Capabilities of States, 1816-1985 // International Interactions.- 1988.- №.4.- P. 115-132.
23. Rosecrance, R. The Rise of the Virtual State // Foreign Affairs. - 1996. - Vol. 75 № 4. – P. 45-62.
24. Singer J. David. The Level of Anaysis in International Relations // World Politics –1961.- Vol.14.-№.1. - P. 89-92.
25. Sprout H and M. Environmental Factors in the Study of International Politics // International Politis and Foreign Policy / James N. Rosenau(Ed)-N.Y., 1969. - P. 41-56.

26. Хрусталеv М.А. Системное моделирование международных отношений. - М.: Международные отношения, 1987. - 115 с.
27. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: В 2-х тт.: Т. 1: Образ и действительность. Пер. с нем. Механькова И.И. – М.: Айрис-Пресс, 2003. - 528 с.
28. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. - М.: Айрис-пресс, 2004. - 640 с.
29. Сорокин П.А. Обзор циклических концепций социально-исторического процесса // Социс. - 1998. - № 12. – С. 3-14.
30. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Сост. и общ. ред. А.И. Куркчи. - М.: «Институт ДИ-ДИК», 1997. – 640 с.